

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ*

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ, ਜਾਨਣਾ ਤੇ ਅਪਣਾਉਣਾ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸਾਂਝਾ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸੰਮਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਕਿ -

“ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।”¹

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰੱਪਕ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾ ਆਦਿ ਦੀ ਬਾਣੀ/ ਰਚਨਾ 31 ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਗੁਰੂ	-	6
ਭਗਤ	-	15
ਭੱਟ	-	11
ਗੁਰਸਿੱਖ-		04

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨ-1430

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਪਟ 'ਪੋਥੀ ਜਾਂ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਸੀ। 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਕਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਚਲ ਪਇਆ ਤੇ ਅੱਜ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ

'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ 'ਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਲੈਣੀ ਹੈ, ਅੱਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਚਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਪੋਥੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਕਿ ਦੇਹ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ, ਕਹੇ ਗਏ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਲਈ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਲਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ (ਸੰਤ ਰਾਮ, ਹਰੀਆ, ਸੁੱਖਾ ਤੇ ਮਨਸਾ) ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜਿਆ।

- ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕਤਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

* ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ 26, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

- ਇਹ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕਤਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਗਏ।
- ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ।
ਇਹ ਸੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਰਚਨਾ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਨਿਮਲਿਖਤ ਪੱਖ ਰਾਹੀਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਪਰੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਬਾਦਸ਼ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਤੇ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾ-ਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ। ਨਵਾਬਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੇਲੇ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਸੇਵਕ, ਨੌਕਰਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਚੂਸਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਤਿਆ ਵਰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚਿਤਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਮਾੜਾ ਸੀ ਕਿ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮਾਸ ਛਿਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ :

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥
ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ॥
ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1288)

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਨ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੀ :-

ਸਾਹਾਂ ਸੁਰਤਿ ਗਵਾਈਆ ਰੰਗਿ ਤਮਾਸੈ ਚਾਇ॥
ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ ਕੁਇਰੁ ਨ ਰੋਟੀ ਖਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-417, ਮ:1)

ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਭੈ ਹਰ ਪਾਸੇ ਛਾ ਗਿਆ।

ਜਿਹੜੀ ਸਤਾਧਾਰੀ, ਧਖੇਬਾਜ ਸਨ, ਉਹ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਆਚਰਣਹੀਣਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਅਧਰਮੀ ਬਣੇ ਹੋਏ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾ ਰਹੇ ਸਨ :-

ਕਲਿ ਹੋਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜੁ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰੁ॥

ਕੂੜ ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਭਉਕਣਾ ਚੂਕਾ ਧਰਮ ਬੀਚਾਰੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1242)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦੇ-

ਕਲਿ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜ ਹੋਇਆ

ਮੁਰਦਾਰ ਗੁਸਾਈ।

ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ

ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ॥ (ਵਾਰ-1/ਪਉੜੀ-30)

ਪਰਜਾ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੁੱਟ ਕੇ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਵਜ਼ੀਰ, ਸਿਕਦਾਰ, ਸਰਦਾਰ, ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਬੋਰਹਿਮ ਤੇ ਲਾਲਚੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ :-

ਹਰਣਾਂ ਬਾਜਾਂ ਤੈ ਸਿਕਦਾਰਾਂ ਏਨਾ ਪੜਿਆ ਨਾਉ॥

ਫਾਂਧੀ ਲਗੀ ਜਾਤਿ ਫਹਾਇਨਿ ਅਗੈ ਨਾਹੀ ਥਾਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1288)

ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ ਅਹਿਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਹੋਏ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਲਾਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ:-

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ॥

ਆਪੈ ਦੋਸ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤਾਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-360)

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਕੀਤਾ।

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀਆਂ ਆਪਾ ਧਾਪੀ, ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਅਤੇ ਤਕੱਬਰੀ (ਹਉਮੈ, ਹੰਕਾਰ) ਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਧੀ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਰਤਨ ਵਰਗੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਉਚੀ-ਨੀਵੀ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵੇਖ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਇਕ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਅਵਰ ਤੁਰਕਾਣੀ

ਭਟਿਆਣੀ ਠਕੁਰਾਣੀ॥

ਇਕਨਾ ਪੇਰਣ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਟੇ

ਇਕਨਾ ਵਾਸੁ ਮਸਾਣੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-418)

ਇੰਨੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਹੋਈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਸੋਹਣੀਆਂ ਪਟੀਆਂ ਗੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਸਿਰ ਧੂੜ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ ਸਨ :

ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਈ ਸੰਧੂਰ॥

ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-417)

ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀ

ਮੋਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ॥
ਆਪੇ ਜੋੜਿ ਵਿਛੋੜੇ ਆਪੇ
ਵਖੁ ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-360)

ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਤ ਕੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਚੇਤੰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ।

ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਇਕਾਈ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵੀ ਹਿਲਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ 'ਚ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵੈਸ਼, ਸੂਦ, ਖਤਰੀ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲਣ ਕਰਕੇ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ :-

“ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੈਰ
ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ 'ਚ
ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ, ਉਥੇ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਉ ਨੂੰ
ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ,” (ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਥਨ, ਪੰਨਾ-103)

ਇਸ ਨਾਜੁਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੀਲ, ਸੰਜਮ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਲੋਕ 'ਖਾਧਿ-ਅਖਾਧਿ' ਚੀਜ਼ਾ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ (ਇਜ਼ਤ) ਦੋਵੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰੀ (ਜਾਲਮ) ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੁਚੇਤ (ਬੋਧੀਆ) ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਜੁਲਮ ਨ ਰਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੁਰਖ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਸਨ :-

ਰੰਨਾ ਹੋਈਆ ਬੋਧੀਆ ਪੁਰਸ ਹੋਏ ਸਈਆਦ।
ਸੀਲੁ ਸੰਜਮੁ ਸੁਚ ਭੰਨੀ ਖਾਣਾ ਖਾਜੁ ਅਹਾਜੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1242)

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਗਿਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣਾਂ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਧੋਖੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਕਪਟ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਲੋਕ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ :

ਕੂੜ ਬੋਲਿ ਮੁਰਦਾਰੁ ਖਾਇ
ਅਵਰੀ ਨੋ ਸਮਝਾਵਣਿ ਜਾਇ॥
ਮੁਠਾ ਆਪਿ ਮੁਹਾਏ ਸਾਥੇ॥
ਨਾਨਕ ਐਸਾ ਆਗੂ ਜਾਪੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-140)

ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :-

ਕਾਮਣਿ ਲੋੜੈ ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ
ਮਿਤ੍ਰੁ ਲੁੜੇਨਿ ਸੁ ਖਾਧਾਤਾ॥
ਨਾਨਕ ਪਾਪ ਕਰੇ ਤਿਨ ਕਾਰਣਿ ਜਾਸੀ
ਜਮਪਰਿ ਬਾਧਾਤਾ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-155)

ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਨ, ਚਾਹੇ ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘਟੀਆ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਪੈਸੇ ਖਾਤਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਸਾ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ :

ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੈ ਖਟੀਐ ਭਾਉ॥
ਭਾਵੈ ਆਵਉ ਭਾਵੈ ਜਾਉ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-951)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ-ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉਪਰ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਯੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖਡ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਤੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਕੇ ਸਭ ਅਮਲਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜ ਨਾਉ॥
ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-83)

ਜਾਤੀ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ 'ਚ ਇਸਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁਛਦਾ। ਉਥੇ ਨਿਆ ਕੇਵਲ ਕਰਮਾ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰੀਅਹੁ ਕੋਈ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹੋਈ॥
ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰਿ ਮੂਰਖ ਗਵਾਰਾ॥
ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1128, ਮ: 3)

ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ ਨ ਪੂਛੋਹੁ ਜਾਤੀ
ਆਗੇ ਜਾਤਿ ਨ ਹੇ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-349)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਦੇ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ :

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-15)

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਮਰਦ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ ਸੀ। ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ, ਬਾਘਣੀ ਤਕ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦੇ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ :

“ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ

ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਮੰਨਦਿਆਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ
ਨਾਲ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ
ਮਹਾਨ ਕਿਹਾ ਹੈ।”³ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ, ਪੰਨਾ-109)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਨ ਸਾਧਕ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸਨੂੰ “ਜੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ
ਆਖੀਐ, ਜਿਤ ਜੰਮੈ ਰਾਜਾਨੁ” ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਜਗਤ ਜਨਨੀ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਔਰਤ
ਰਾਹੀਂ ਸਮਸਤ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਉਦਗਮਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ
ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-473)

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਵਿੱਚ ਸੜਨ-ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਬਿਰਹਾ
ਵਿੱਚ ਸਤੀ ਹੋਣਾਂ ਚੰਗਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੇ ਸੀਲ, ਸੰਤੋਖ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸਤੀ ਹੋਣਾਂ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ :-

ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ
ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ॥
ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ
ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-787)

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਹਿਰਾਵੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਸਵਾਹ ਮਲਣੀ, ਜੱਟਾਂ ਰੱਖਣੀਆਂ, ਮਦਰਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ, ਹੱਥ
'ਚ ਡੰਡਾ ਆਦਿ ਸਭ “ਭੇਸ ਦਿਖਾਵਾ ਜਗਤ ਕੇ ਲੋਗਨ ਕੇ ਵਸਿ ਕੀਨ” ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀਨ
ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਾਖੂਬੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ
ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਭੇਖਾਂ, ਪਾਖੰਡਾਂ, ਨੱਬੀਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ, ਮੰਤਰ, ਮੱਥੇ
ਟਿਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆ ਕਿਹਾ :-

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖ ਸੂਤ ਜਤ ਗੰਢੀ ਸਤ ਵਟ॥
ਏਹ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-471)

ਕਈ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-
ਮੁਸਲਾ, ਰਸੂਲਾਂ, ਹੱਜ, ਰੋਜੇ, ਜਨਾਤ, ਸੁਨਤ, ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਨਮਾਜ, ਮਾਲਾ ਆਦਿ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ
ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ
ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ॥
ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ
ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-140)

ਇੰਜ ਉਹਨਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਕਿਰਿਆ-ਕਰਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਸੂਤਕ-
ਪਾਤਕ ਸੰਸਕਾਰ, ਵਿਆਹ, ਪਿੰਡ ਪਤਲ, ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ
ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨੇਊ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਸਮ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਨੇਊ ਪੰਡਿਤ
ਪਾਉਂਦਾ, ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਬੁਰਿਆਈ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਹੱਟਦਾ ਜਿਸਦਾ ਚਿਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ
ਪ੍ਰਤੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ :-

ਹਿੰਦੂ ਕੈ ਘਰਿ ਹਿੰਦੂ ਆਵੈ॥
ਸੂਤੁ ਜਨੇਊ ਪੜਿ ਗਲਿ ਪਾਵੈ॥
ਸੂਤੁ ਪਾਇ ਕਰੇ ਬੁਰਿਆਈ॥

ਨਾਤਾ ਧੋਤਾ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-951)

ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਤਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸਰਾਧ ਕਰਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖੰਡਨ ਇਸਤਰਾਂ ਕੀਤਾ :

ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨ ਮਾਨ ਕੋਊ
ਮੁਏ ਸਿਰਾਧ ਕਰਾਹੀ॥
ਪਿਤਰ ਭੀ ਬਪੁਰੇ ਕਹੁ ਕਿਉ।

ਪਾਵਹਿ ਕਊਆ ਕੂਕਰ ਖਾਹੀ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-332)

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ :-

“ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਹਿਮਾ ਭਰਮਾ
ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ
ਤੋਂ ਧਨ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਧਰਮ
ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ
ਫਸੇ ਇੰਜ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ।”²⁴

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ-378)

ਅਜਿਹੀ ਫੋਕਟ ਸਥਿਤੀ (ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ) ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭੰਡਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਲੋਕ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੁਟ ਘਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਮਾਰ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਠੱਗੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਪੂਰਵਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਐਸੇ ਇਸ਼ਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਮੁਸਕਿਲ ਨਾਲ ਤੋਰਦ ਸਨ। ਸਿਕਦਾਰ, ਸੂਬੈਦਾਰ, ਵਾਪਾਰੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਮੀਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਜਿਨਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਆ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਜਮਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲੀਆ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਵੱਡਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਜੈਸੇ ਕਿਰਸਾਣੁ ਬੋਵੈ ਕਿਰਸਾਨੀ॥

ਕਾਚੀ ਪਾਕੀ ਬਾਢਿ ਪਰਾਨੀ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-375)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੇਮੌਸਮਾਂ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਲਦਾ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਵਿਅਰਥ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਰਜਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ। ਸੌਦਾਗਰ ਸੌਦਾਗਰੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲਾਭ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ :-

ਲੈ ਤੁਰੇ ਸਉਦਾਗਰੀ ਸਉਦਾਗਰੁ ਧਾਵੈ॥

ਧਨੁ ਖਟੈ ਆਸਾ ਕਰੈ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਵਧਾਵੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-166)

ਕਿਸਾਨ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਲਈ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਹਲ ਜੋਤਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ :

ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਿਰਸਾਣੁ ਕਰੇ ਲੋਚੈ ਜੀਉ ਲਾਇ॥

ਹਲੁ ਜਤੈ ਉਦਮੁ ਕਰੇ ਮੇਰਾ ਪੁਤ ਧੀ ਖਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 166)

ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨ ਨੌਕਰ ਸਮਝ ਕੇ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੇਚ ਕੇ ਉਹ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ-ਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਆਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ, ਨੌਕਰ ਬਣ ਕੇ ਪੇਟ ਪਾਲਦਾ ਸੀ। ਪਰਾਈ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨੀ ਅਤੀ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ :-

ਚਾਕਰੀ ਵਿਡਾਣੀ ਖਰੀ ਦੁਖਾਲੀ

ਆਪ ਵੇਚਿ ਧਰਮੁ ਗਵਾਏ॥

ਮਾਇਆ ਬੰਧਨ ਟਿਕੈ ਨਾਹੀ ਖਿਨੁ ਖਿਨੁ

ਦੁਖ ਸੰਤਾਏ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-246, ਮ: 3)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਅਨਿਆਈ ਹੋਣਾ, ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਵਾਲਾ ਜੀਵਣ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਰੀਬ ਹੋਣਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਪਸਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰੀਬ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ ਆਦਿ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਨ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿਤਰਨ

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਭਗਤੀ, ਰੁਹਾਨੀਅਤ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਸਾਧ-ਸੰਗਤ, ਸਤਸੰਗ, ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਤੋਂ ਛੁੱਟ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ-ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰੰਗ ਉਗੜਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਮੱਧਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ

ਸੰਕਟ ਸੀ। ਸਥਾਪਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਤ

ਵਿਅਸਤ ਸੀ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ

ਬੁਨਿਆਦ ਅਤੀਤ ਕਾਲੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ

ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉੱਪਰ ਟਿਕੀ ਸੀ।”

(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮੰਥਨ, ਪੰਨਾ-102)

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਚ-ਨੀਚ, ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ, ਜਾਤੀ, ਰੰਗ-ਨਸਲ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਮਿਟਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਲੰਗਰ ਰੀਤ, ਸੰਗਤ-ਪੰਗਤ, ਰਾਜੇ-ਰੰਕ, ਗੁਰੂ-ਚੇਲੇ ਦਾ ਇਕ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛੱਕਣਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਹਰੀਮੰਦਰ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਚਾਰਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲੇ

ਰੱਖਣਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਇਕ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਉਸਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ

ਤੂ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ॥

ਸੁਣਿ ਮੀਤਾ ਜੀਉ ਹਮਾਰਾ ਬਲਿ ਬਲਿ

ਜਾਸੀ ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਦੇਹੁ ਦਿਖਾਈ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-611)

ਸਭ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ:

ਜਗਜੀਵਨੁ ਸਾਚਾ ਏਕੋ ਦਾਤਾ॥

ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਬਦਿ ਪਛਾਤਾ॥

ਏਕੋ ਅਮਰ ਏਕਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ

ਜੁਗ ਜੁਗ ਸਿਰਿ ਕਾਰ ਬਣਾਈ ਹੇ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1045)

ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ, ਨੀਵੀਆਂ, ਜਾਤਾਂ, ਅਛੂਤਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਣਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰਭ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਸਭੋਸਾਝੀ ਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ

ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਓ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-97)

ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬੰਦੇ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ

ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ

ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1349)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ, ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਸਚ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-142)

‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਹੈ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੰਤਵ ਵੱਲ ਉਸਾਰੂ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ “ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬਤਿ ਦਾ ਭਲਾ” ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਮਾਨਵ ਦੋਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹੈ ਬਲਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ, ਲਹਿੰਦੀ, ਬ੍ਰਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਰਾਠੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਸੰਤ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ/ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁੰਵੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਟਰੰਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਿੰਦਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਚੋਖੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੋੜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਹੁਣ ਮਰ ਗਈਆਂ ਹਨ।”⁶ ਇੰਜ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ, ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਪਲੱਭਦ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

- ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ : ਸਭਿ ਨਾਦ ਬੇਦ ਗੁਰਬਾਣੀ॥
 ਮਨੁ ਰਾਤਾ ਸਾਰਿਗਪਾਣੀ॥
 ਤਹ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਤਪ ਸਾਰੇ॥
 ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਨਿਸਤਾਰੇ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-879)
- ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ : ਜਨਨੀ ਜਾਨਤ ਸੁਤੁ ਬਡਾ ਹੋਤ ਹੈ
 ਇਤਨਾ ਕੁ ਨ ਜਾਨੈ ਜਿ ਦਿਨ ਦਿਨ
 ਅਵਧ ਘਟਤੁ ਹੈ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-91)
- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਚਾਕਰ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ ਨਾਲੇ ਗਾਰਬੁ ਵਾਦ॥
 ਗਲਾ ਕਰੇ ਘਣੇਗੋਆ ਖਸਮ ਨ ਪਾਏ ਸਾਦੁ॥
 (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-474)
- ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ॥
 ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ॥
 (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-794)
- ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ : ਮਨ ਰੇ ਕਉਨ ਕੁਮਤਿ ਤੈ ਲੀਨੀ॥
 ਪਰ ਦਾਰਾ ਨਿੰਦਿਆ ਰਸ ਰਚਿਓ
 ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਨਹਿ ਕੀਨੀ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-632)
- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ : ਪਰਮਾਦਿ ਪੁਰਖਮਨੋਪਿਮੰ ਸਤਿ ਆਦਿ ਭਾਵ ਰਤ॥
 ਪਰਮਦਭੁਤੰ ਪਰਕ੍ਰਿਤਿ ਪਰ ਜਦਿਚਿੰਤਿ ਸਰਬ ਰੀਤ॥
 ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਮਨੋਰਮੰ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-526)
- ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਯਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸਿ ਤੋ ਦਰ ਗੋਸ ਕੁਨ ਕਰਤਾਰ॥
 ਹਕਾ ਕਬੀਰ ਕਰੀਮ ਤੂ ਬੇ ਐਬ ਪਰਵਰਦਗਾਰ॥
 ਦੁਨੀਆ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ ਤਹਕੀਕ ਦਿਲ ਦਾਨੀ॥
 ਮਮ ਸਰ ਮਇ ਅਜਰਾਈਲ ਗਿਰਫਤਹ ਦਿਲ ਹੇਚਿ ਨ ਦਾਨੀ॥
 (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-721)

ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਤਿਤ ਸਰਵਰੜੈ ਭਈਲੇ ਨਿਵਾਸਾ ਪਾਣੀ ਪਾਵਕੁ ਤਿਨਹਿ ਕੀਆ॥

ਪੰਕਜ ਮੋਹ ਪਗੁ ਨਹੀਂ ਚਾਲੈ ਹਮ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤੂਬੀਆਲੈ॥

‘ਲੈ’ ‘ਭਈਲੇ’, ਭੂਤ ਕਿਰਦੰਭ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲ ਪੁਰੀਏ ਪੁੰਡਰਕ ਵਨਾ॥

ਤਾ ਚੇ ਹੰਸਾ ਸਗਲੇ ਜਨਾ॥

ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਤੇ ਜਾਨਓ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਚਤੀ ਨਾਚਨਾ॥

ਪਹਿਲ ਪੁਰਸਾਬਿਰਾ॥

ਅਥੋਨ ਪੁਰਸਾਦਮਰਾ॥

ਅਸਗਾ ਅਸ ਉਸਗਾ॥

ਹਰਿ ਕਾ ਬਾਗਰਾ ਨਾਚੈ ਪਿੰਧੀ ਮਹਿ ਸਾਗਰਾ॥ (ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ-693)

ਲੋਕ ਧਾਰਾਈ ਪੱਖ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਗੰਢਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਰਾਂ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਛੰਦ, ਕਾਫੀ, ਰੁਤੀ, ਬਿਤੀ, ਸਤਵਾਰਾ ਆਦਿ ਅਪਣਾਏ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ॥

ਇਕ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕ ਭੰਡਾਰੀ ਇਕ ਲਾਇ ਦੀਬਾਣੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-7)

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰ, ਬ੍ਰਹਮ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਮਨਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਪਰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ‘ਬਾਣੀ’ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਖੋਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਣਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਹ ਦਰਪਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਛੁਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਮੁਲਵਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਤਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-95
2. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮੰਥਨ, ਪੰਨਾ-103
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰ, ਪੰਨਾ-109
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 378
5. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮੰਥਨ, ਪੰਨਾ 102
6. ਦੁਨੀ ਚੰਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਪੰਨਾ 33